

Олександр Коротаєв

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

аспірант (Україна)

korotaev013@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4460-0118>**П'ятидесятницькі релігійні союзи України як об'єкт оперативної розробки органів НКДБ-МДБ за часів пізнього сталінізму (1944–1953)**

Анотація. *Мета статті* – проаналізувати зміст агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб, яку вони проводили в середовищі п'ятидесятників України за часів пізнього сталінізму (1944–1953). **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналіз і синтез; метод індуктивної та дедуктивної логіки) та спеціально-історичних (історико-логічний та системно-структурний) методів. **Наукова новизна дослідження** полягає у спробі автора на основі маловідомих або таких, що вперше вводяться до наукового обігу, документів з роботи антирелігійних підрозділів органів НКДБ-МДБ висвітлити зміст проведеної ними роботи в середовищі п'ятидесятників України за часів пізнього сталінізму (1944–1953). **Висновки.** В період пізнього сталінізму п'ятидесятницькі релігійні союзи України, як і в довоєнні роки, залишались об'єктом оперативної розробки радянських спецслужб. Причиною цього слугували особливості п'ятидесятницького віровчення, «містицизм» («духовне» хрещення і глоссолатії) та пацифізм, які аж ніяк не вписувались в атеїстично-раціоналістичну псевдонаукову марксистсько-ленінську модель «ідеального» комуністичного суспільства. Зважаючи на зміну парадигми державно-церковних відносин у СРСР, викликану Другою світовою війною, органи НКДБ-МДБ були також змушені змінити методи своєї роботи в релігійній сфері, зокрема по відношенню до п'ятидесятників. Не маючи можливості в умовах легалізації релігії в СРСР ліквідувати відроджені за часів німецької окупації релігійні союзи п'ятидесятників адміністративно-оперативним шляхом, органи НКДБ-МДБ пішли на хитрість і вирішили ліквідувати їх шляхом приєднання до підконтрольного радянським спецслужбам євангельсько-баптистського союзу ВРЄХБ. Для реалізації цього плану радянські органи держбезпеки протягом восьми років використовували різні агентурно-оперативні комбінації, поєднані з відвертими репресивними заходами (по суті – масштабними операціями), спрямованими на корегування релігійної палітри України та приєднання п'ятидесятників до складу ВРЄХБ. Однак усі вони виявились недостатніми, оскільки не призвели до повного об'єднання п'ятидесятників з баптистами. Ця обставина дозволила керівникам нереєстрованих п'ятидесятників, після смерті Й. Сталіна та звільнення їх з таборів, продовжити роботу над створенням власного союзу та над реєстрацією його в органах радянської влади окремо від ВРЄХБ.

Ключові слова: п'ятидесятники, Всесоюзна рада євангельських християн-баптистів, НКДБ-МДБ, репресії, повоєнний період, секретний агент, єпископ.

Постановка проблеми. Зважаючи на засекреченість архівів радянських силових структур та наявність маргінальних прорадянських тенденцій в нашому суспільстві, тема щодо дослідження роботи радянських органів держбезпеки взагалі, а в середовищі євангельських конфесій УРСР (особливо в післявоєнний період) зокрема, була до останнього часу надзвичайно табуованою. З прийняттям 09.04.2015 р. Верховною Радою України Закону України «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» гриф «цілком таємно» з архівних документів органів ВУНК-КДБ було знято і у істориків з'явилася можливість заповнити наявні прогалини за цією темою дослідження. Але за п'ять років дії вищезгаданого Закону не були опубліковані наукові праці, які б розкривали зміст роботи органів НКДБ-МДБ у середовищі п'ятидесятників України в повоєнний період. Тому розвідка є спробою автора виправити цю ситуацію.

Аналіз джерел та останніх наукових публікацій. Означена проблема не була предметом спеціального історичного дослідження, однак окремі її аспекти знайшли часткове висвітлення в науковій літературі. Так, наприклад, репресії радянських органів держбезпеки, спрямовані проти п'ятидесятницьких єпископів (П. Бідаша, І. Левчука та В. Бойко), розглядалися в розвідках О. Бажана [Бажан, О., 1995]; [Бажан, О., 1998.] Ю. Данилюка [Бажан & О. Данилюк, Ю., 2000а] та В. Войналовича [Войналович В., 2005], які, вивчаючи радянську антирелігійну політику, дослідили дисидентську боротьбу очільників різних релігійних

.....
конфесій УРСР з радянським режимом. У контексті вивчення радянської антирелігійної політики ця проблематика розглядалася і в дисертаційних працях Т. Грушової [Грушова, Т., 2000] та І. Данилової [Данилова, І., 2010]. Однак за браком джерел авторам не вдалося проаналізувати сам зміст агентурно-оперативної роботи органів НКДБ-МДБ УРСР у п'ятидесятницькому середовищі України за означений період. З відкриттям архівів ВУЧК-КДБ почали з'являтися нові наукові праці, присвячені дослідженню роботи радянських спецслужб у повоєнний час у середовищі РПЦ [Веденєєв, Д., 2016а], УГКЦ [Пагіря, О., 2014] та християн-баптистів [Висовень, О., 2014], [Висовень, О., 2017], але при цьому дослідники оминули своєю увагою висвітлення роботи радянських спецслужб у середовищі п'ятидесятників України. Паралельно із вищезазначеними науковими працями з'явилися розвідки, автори яких спробували розкрити зміст роботи органів НКДБ-МДБ, яку вони проводили у воєнні та повоєнні роки в середовищі усіх разом взятих релігійних конфесій України [Веденєєв, Д. & Лисенко, О., 2012], [Веденєєв, Д., 2016b], [Бабенко, Л., 2018]. Але при їх аналізі можна зробити висновок, що розкриттю змісту роботи радянських спецслужб у середовищі п'ятидесятників УРСР авторами таких розвідок приділено недостатньо уваги.

Так, не дивлячись на наявність певної кількості наукових праць, присвячених висвітленню роботи органів НКДБ-МДБ у релігійному середовищі України в повоєнний час, дослідження змісту їх роботи в середовищі п'ятидесятників України залишається й досі маловивченим аспектом сучасної наукової історіографії.

Для його розкриття, в рамках нашої розвідки, ми використовували цілий комплекс нещодавно розсекречених цілком таємних архівних джерел, що зберігаються в архівних фондах Галузевого державного архіву СБУ (далі ГДА СБУ) м. Києва (Ф. 1. Звітна документація щодо роботи 2-го Управління НКДБ-МДБ УРСР; Ф. 9. Накази ВЧК-КДБ СРСР та ВУЧК-КДБ УРСР; Ф. 13. Колекція друкованих видань органів ВЧК-КДБ; Ф. 16. Секретаріат ВУЧК-КДБ УРСР) та Управління СБУ в Дніпропетровській та Одеській областях України. У роботі також використовувались архівні матеріали, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО) м. Києва (Ф. 4648. Документація республіканського уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі ЦДАГО) м. Києва (Ф. 263. Архівно-слідчі справи на репресованих осіб).

Мета статті. У своїй статті автор ставить за мету проаналізувати зміст агентурно-оперативної роботи радянських спецслужб, яку вони проводили в середовищі п'ятидесятників України за часів пізнього сталінізму (1944–1953).

Виклад основного матеріалу. До п'ятидесятницьких релігійних союзів України повоєнного часу належали: Всеукраїнський союз християн євангельської віри (далі ХЄВ), Церква християн віри євангельської Західної України (далі ЦХВЕ), яка до 1939 р. входила до складу Всепольського п'ятидесятницького союзу, та Бессарабський центр п'ятидесятників (далі БЦП) [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 168]. Кількісний склад цих союзів наразі невідомий. З офіційних даних відомо, що до складу Всеукраїнського союзу ХЄВ, який вважався найчисельнішим із них, на 1929 р. входило 35 тис. вірян (25 тис. членів та 10 тис. наближених¹) [ДА СБУ м. Дніпро. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. П-21827. Арк. 142]. За даними Ю. Данилюка та О. Бажана, взятими ними із Державного архіву Російської Федерації (далі – ДАРФ), загальна чисельність п'ятидесятників СРСР, з яких 80 % знаходилося на території України, на 1928 р. складала 200 тис. осіб [Бажан, Данилюк, 2000b : 300]. Ця цифра є вельми вірогідною, але вона (або цифри подібні до неї) не зустрічається в офіційних джерелах, що зберігаються в архівних фондах України, тому ми наводимо її як приклад і у своєму дослідженні будемо користуватися лише офіційною статистикою, отриманою нами із фондів вищезазначених архівних установ України.

З огляду на те, що значені вище п'ятидесятницькі союзи засновані реемігрантами зі США, а також мали, з погляду радянських спецслужб, «бузувірську» догматику², вони швидко стали об'єктом розробки радянських органів держбезпеки. У результаті чого вже у 1930 р., внаслідок арешту керівництва, яке органи ОДПУ звинувачували у шпигунстві на користь США та у «психічному каліцтві віруючих»³, припинив своє існування Всеукраїнський союз ХЄВ, а у 1939–

¹ Наближені – це ті особи, які готувалися до прийняття водного хрещення, яке являлося основною вимогою для вступу в члени общини та союзу

² Йшлося насамперед про практикування п'ятидесятниками «духовного» хрещення, яке призводило до молитви «іншими мовами» (т.з. глоссолалії) та пророцтв (т.з. «чисті» глоссолалії). Унаслідок того, що під час «пророцтв» віщувалося про неминучу загибель СРСР, органи держбезпеки розцінювали ці духовні практики як антидержавні та контрреволюційні випадки і жорстоко карали за це п'ятидесятників.

³ Звинувачення п'ятидесятників у фізичному або психічному каліцтві власних adeptів не мало під собою вагомих обґрунтувань, що доводиться матеріалами реабілітації, наявними в їх архівно-кримінальних

1940 рр. (із приєднанням Західної України, Буковини та частини Бессарабії до складу УРСР) через ті ж самі причини були ліквідовані органами НКВС УРСР і ЦХВЄ з БЦП [ДА СБУ м. Одеса. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 24012-П. Арк. 10, 252, 253, т.1], [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 168]. Із окупацією вермахтом території України, силоміць ліквідовані радянськими спецслужбами п'ятидесятницькі союзи, стали поступово відновлювати свою діяльність. Так, 01.11.1942 р. у смт П'ятихатки Дніпропетровської області відбувся Всеукраїнський з'їзд керівників п'ятидесятницького руху України, на якому проголошено відновлення Всеукраїнського союзу ХЄВ на чолі із шеф-єпископом Г. Понурко [ДА СБУ м. Дніпро. Ф. 6(Р). Оп. 1. П-24349. Арк. 130, 133]. У тому ж році відбулося відновлення діяльності і ЦХВЄ Західної України, але, зважаючи на те, що в цьому регіоні більш сильні позиції займали баптисти, п'ятидесятники ЦХВЄ були змушені увійти до складу Всеукраїнського союзу євангельських християн-баптистів (далі – Всеукраїнський союз ЄХБ), центр якого знаходився до 1943 р. у Рівному, а у липні 1943 р. перенесений до Дніпропетровська (сучасне Дніпро). Через жорсткий режим Й. Антонеску, встановлений на окупованій Румунією території Буковини, БЦП не зміг легалізуватися та був змушений діяти нелегально.

Треба сказати, що діяльність відновлених п'ятидесятницьких союзів була нетривалою, оскільки, починаючи з грудня 1942 р., розпочалося звільнення території України від нацистських загарбників і на п'ятидесятників, як на «бузувірську» релігійну течію, заведена централізована агентурна справа «Пророки» [ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 375. Арк. 126]. Приводом до заведення справи послугувала цілком таємна директива № 943/2 від 13.03.1944 р. за підписом С. Савченко, в якій нарком НКДБ УРСР вимагав від очільників обласних управлінь НКДБ провести ліквідацію відновлених за часів нацистської окупації релігійних союзів шляхом арешту їх керівництва. Директивою також передбачалося провести нові вербовки або підібрати із числа наявної агентури «по сектантам» (передусім євангельським християнам та баптистам) кандидатури для уповноважених у справах релігійних культів з метою їх узгодженого висування на керівні посади в общинах, які звільняються з арештом їх колишніх очільників [Веденеев, Д., 2016 : 123]. Так, органи НКДБ мали намір взяти під свій контроль релігійні союзи, що відновили свою діяльність за часів німецької окупації. Виконуючи наказ наркому, обласні УНКДБ розпочали реалізацію ряду централізованих агентурних справ, заведених на різні конфесії УРСР, як-от свідків Єгови («Завет»), п'ятидесятників («Пророки») та адвентистів сьомого дня¹ («Оракул») [ГДА СБУ Ф. 13. Спр. 375. Арк. 35, 121, 126]. Унаслідок їх проведення відбулися ліквідації Всеукраїнського союзу ЄХБ та Всеукраїнського союзу ХЄВ. До того ж були заарештовані їх керівники, а саме: Д. Шаповалов та Г. Понурко. Для встановлення контролю НКДБ за общинами, що входили до складу вищевказаних об'єднань, у ході зазначених операцій, під страхом можливих арештів, були завербовані в агентурну мережу заступники усунутих керівників, а саме: М. Мельников та Д. Пономарчук [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 38], [ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 21. Спр. 2750. Арк. 65]. З аналізу службової документації органів НКДБ УРСР установлено, що внаслідок проведення вищезазначених агентурно-оперативних операцій відбулася ліквідація 87 «антирадянських організацій і груп», що діяли в релігійній сфері, при цьому заарештовано 875 членів «церковно-сектантського активу» [ГДА СБУ Ф. 13. Спр. 375. Арк. 35, 36].

Замість ліквідованих пронацистських релігійних союзів, за сприянням органів НКДБ, на базі Всесоюзної ради євангельських християн-проханівців (далі ВРЄХ), шляхом приєднання до неї Федеративного союзу баптистів, був створений один релігійний союз для усіх євангельських конфесій СРСР (окрім АСД) – Всесоюзна рада євангельських християн та баптистів (далі – ВРЄХБ) з центром у Москві [Крючков, 2008 : 15]. Згідно з директивою наркома НКДБ СРСР В. Меркулова № 157 від 12.12.1944 р. на керівні посади у ВРЄХБ республіканські, крайові та обласні органи НКДБ повинні просувати «перевірену агентуру» НКДБ з числа євангельських християн та баптистів² [ГДА СБУ Ф. 9. СР/СР. Спр. 19. Арк. 224]. Планувалося таким чином взяти під централізований агентурно-оперативний контроль на базі одного релігійного союзу діяльність майже усіх євангельських конфесій СРСР.

З огляду на спорідненість віровчень, об'єднання в один союз ВРЄХБ євангельських християн, баптистів, християн-дарбістів, Союзу Церков Христових та Реформаторської церкви Закарпаття пройшло майже безболісно. Це дало підстави радянським органам держбезпеки вважати, що приєднання до ВРЄХБ й інших, неспоріднених баптизму, євангельських конфесій

справах (див. напр. архівно-слідчу справу засновника Всеукраїнського союзу ХЄВ І. Воронаєва та інші. [ДА СБУ м. Одеса. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 24012-П. Арк. 294-302, т.1]).

¹ Далі АСД

² По Україні ця вимога була виконана НКДБ УРСР вже в лютому 1946 р., коли на посади старших пресвітерів ВРЄХБ у всіх областях УРСР поставлені агенти НКДБ [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 565. Арк. 1 зв.].

.....
СРСР, як-от п'ятидесятників, пройде так само гладко, як і вищезазначених конфесій. Але таке твердження виявилось хибним. П'ятидесятники, на відміну від баптистів, практикували, окрім водного, ще й т.з. «духовне» хрещення, внаслідок чого молилися «іншими мовами» (т.з. глоссолалії) та «пророкували» (т.з. «чисті» глоссолалії) під час зібрань, а також здійснювали чин омовіння ніг під час причастя. Керівники їх общин ніяк не бажали об'єднуватися із ВРЄХБ в один союз. Та органи НКДБ стали докладати усіх зусиль, щоб схилити п'ятидесятників до об'єднання з ВРЄХБ (планувалося, що приєднання п'ятидесятників до ВРЄХБ відбудеться за 1 рік).

Насильницьке приєднання п'ятидесятників до баптистів розпочалося з поширенням у березні 1945 р. заступником начальника 5-го відділу 2-го Управління НКДБ СРСР, який одночасно являвся і головою Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР (далі – РСРК), полковником НКДБ І. Полянським до усіх уповноважених РСРК таємної директиви. Цією директивою уповноваженим РСРК суворо заборонялося реєструвати п'ятидесятницькі общини окремо від ВРЄХБ. Також вказувалося, що причиною відмови п'ятидесятникам у самостійній реєстрації, а отже, й у можливості легального відправлення релігійних культів, слугували «бузувірські» особливості їх віровчення, а також сильні пацифістські настрої (тобто небажання п'ятидесятників служити в РСЧА зі зброєю в руках). Тому п'ятидесятники, всупереч Конституції СРСР та вимогам радянського законодавства про культи, оголошувалися «бузувірською сектою», легальна діяльність якої внаслідок цього заборонялася [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 18], [ЦДАГО Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. Арк. 6, т. 8]. Зважаючи на такі обставини, керівники п'ятидесятницьких союзів були змушені шукати порозуміння з керівництвом ВРЄХБ. За ініціативою ВРЄХБ, з 20 до 29 серпня 1945 р. у Москві відбулася нарада керівників Всеукраїнського (Д. Пономарчук та П. Бідаш) та Всепольського (І. Панько та С. Вашкевич) союзів ХЄВ із Президією ВРЄХБ. На цій нараді керівникам п'ятидесятницьких союзів органами НКДБ через Президію ВРЄХБ був поставлений жорсткий ультиматум: або вони «добровільно» зрікаються «бузувірських практик», притаманним їх культу, і входять до складу ВРЄХБ, або їх союзи будуть розпущені, а вони самі – заарештовані органами НКДБ. Не бажаючи реалізації другого варіанту, керівники п'ятидесятницьких союзів погодились на перший [ДА СБУ м. Дніпро. Ф6(Р). Спр. П-19560. Арк. 51 зв., 145 зв., 146]. Ними була підписана, складена Президією ВРЄХБ, «Угода про об'єднання християн віри євангельської з євангельськими християнами та баптистами в один союз» (далі – серпнева угода). У ній проголошувалось про входження п'ятидесятників всього СРСР до складу ВРЄХБ через уніфікацію п'ятидесятницького віровчення за зразком баптистської догматики і зречення ними практики моління «іншими мовами» під час богослужінь (п. 8 серпневої угоди) та чину омовіння ніг під час причастя (п. 10). П'ятидесятники, долучаючись до ВРЄХБ, втрачали свою назву (християни євангельської віри, тобто ХЄВ) і повинні були називатися євангельські християни-баптисти (далі ЄХБ). Єдиним керівним органом усіх п'ятидесятників СРСР відтепер ставала Президія ВРЄХБ з центром у Москві (п. 2). До її складу згідно з п. 3 серпневої угоди повинні увійти також представники від п'ятидесятницького керівництва, яке залишалося після об'єднання з ВРЄХБ у тих же самих духовних званнях, що і до об'єднання (п. 4) [ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-24610. Пакет № 1. Арк. 117].

Так, можна стверджувати, що організовуючи п'ятидесятникам входження у ВРЄХБ, органи НКДБ хотіли уніфікувати їх під баптистську догматику і перетворити із п'ятидесятників на баптистів. Саме така уніфікація була, за твердженням І. Полянського, кінцевою метою цього об'єднання, про що він відкрито вказував у своєму листі до уповноваженого РСРК по УРСР І. Вільхового: «зазначене вище злиття, – писав І. Полянський, – давало можливість руками євангельських християн та баптистів ліквідувати «п'ятидесятників» – містичну секту з елементами віровчення, що негативно впливає на психічний стан людини та сприяє різним антидержавним тенденціям /пророцтва та інш./» [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 33. Арк. 9].

Отже, не маючи можливості застосовувати «ефективні чекістські заходи» 1930-х рр. в умовах легалізації релігії в СРСР, органи НКДБ пішли на хитрість і вирішили використовувати з цією ж метою підсобний агентурний апарат ВРЄХБ.

Для створення старшим пресвітерам ВРЄХБ сприятливих умов для асиміляції п'ятидесятників у вересні 1945 р. І. Полянським був надісланий таємний інструктивний лист до республіканських та обласних уповноважених РСРК. У ньому автор наказував своїм підлеглим не реєструвати ті релігійні общини, в яких після об'єднання відсоток п'ятидесятників буде більший ніж у євангельських християн та баптистів. При об'єднанні общин від уповноважених вимагалось по максимуму «розбавляти» середовище п'ятидесятників євангельськими християнами та баптистами. Щоб не перешкоджати процесу поглинання, у вже об'єднаних общинах уповноважені РСРК повинні «тактично» відсторонювати п'ятидесятників від керівництва общиною та сприяти просуванню й реєстрації на керівних посадах у общині тільки представників євангельських християн або баптистів. В об'єднаних баптистсько-п'ятидесятницьких общинах уповноважені РСРК руками пресвітерів ВРЄХБ повинні були

розпочати «кропітку» працю з «перевиховання» п'ятидесятників та перетворення їх на баптистів (про що старші пресвітери ВРЄХБ оповіщені спеціальним інструктивним листом Президії ВРЄХБ). Процес «перевиховання» включав у себе встановлення контролю з боку пресвітерів ВРЄХБ за дотриманням п'ятидесятниками умов серпневої угоди (особливо п. 8 про заборону молитися під час зібрань «іншими мовами» і п. 10 про заборону відправлення ними чину омовіння ніг під час причастя), прищеплення п'ятидесятникам баптистської догматики, а також проведення із ними, як і з ЄХБ, відповідної «патріотичної» роботи, спрямованої на виховання п'ятидесятників у прорадянському дусі (мова йшла про схилення п'ятидесятників до служби в РСЧА зі зброєю в руках та про долучення їх до участі в прорадянських мітингах, демонстраціях та в голосуванні на виборах до місцевих або республіканських рад) [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 34-36], [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 9-12].

Усю об'єднаних роботу, направлену на влиття п'ятидесятницьких общин у ВРЄХБ, повинні виконувати насамперед єпископи та пресвітери ХЄВ. Але, побачивши, що в об'єднаних общинах п'ятидесятників починають асимілювати, а їх самих відсторонювати від керівництва, єпископсько-пресвітерський склад ХЄВ призупинив об'єднаних роботу, чим поставив сам процес об'єднання п'ятидесятників із ВРЄХБ під загрозу зриву. Так, наприклад, єпископи Д. Пономарчук та П. Бідаш, скликаючи обласні наради керівників ХЄВ, давали їм настанови вводити до складу ВРЄХБ тільки невеликі общини ХЄВ, а великі – залишати діяти самостійно, змінюючи лише їх назву з ХЄВ на ВРЄХБ. У вже об'єднаних общинах, для захисту п'ятидесятників від асиміляції зі сторони баптистів, Д. Пономарчук та П. Бідаш наказували їх колишнім пресвітерам організовувати власний контрнаступ на баптистів. Передбачалося, використовуючи нечіткий виклад пп. 8 та 10 серпневої угоди, не молитися «іншими мовами» (тобто не практикувати глоссолалії) та не здійснювати чин омовіння ніг тільки на т.з. «відкритих» богослужіннях, де присутні невіруючі люди, а у всіх інших випадках п'ятидесятникам наказувалось брати активну участь у богослужіннях у відповідності із власним віровченням, пояснюючи при цьому баптистам хибність їхньої догматики. Керівництво п'ятидесятників розраховувало так не тільки вберегти свою паству від духовної асиміляції, а ще й організувати через неї вплив на баптистів з метою перетворення їх на п'ятидесятників [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 2. Арк. 35], [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 49], [ДА СБУ м. Дніпро. Ф. Р(6). Оп. 1. Спр. П-19560. Арк. 146]. Унаслідок таких дій керівництва ХЄВ, процес об'єднання п'ятидесятників з ВРЄХБ повністю зупинився. За даними МДБ УРСР на 21.06.1946 р. із 324 общин ХЄВ, що за офіційними даними становило 15 600 осіб, до ВРЄХБ влилося лише 73 общини загальною кількістю 1 950 чол. (тобто 12,5 % від їх загальної кількості) [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 50]. Але, влившись до общин ВРЄХБ, ці 12,5 % стали активно розкладати їх із середини. Так, наприклад, за даними МДБ УРСР, приєднавшись до Дарницької общини ВРЄХБ м. Києва, п'ятидесятники на вернули 20 її членів у п'ятидесятництво, чим розкололи общину. У центральній общині ВРЄХБ м. Києва п'ятидесятники «звабили» у п'ятидесятництво 15 активних її членів (баптистів), які стали, як і п'ятидесятники, молитися «іншими мовами» та «пророкувати». У центральній общині ВРЄХБ м. Запоріжжя один із її пресвітерів (Головачов) та 20 активних баптистів стали п'ятидесятниками. За даними міністра МДБ УРСР С. Савченка, подібні випадки мали місце в Житомирській, Миколаївській, Вінницькій, Донецькій та Одеській областях [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 50 зв., 51]. Доповідаючи у Москву про причини провалу об'єднаної роботи в Україні, С. Савченко вказував, що першою причиною цього була така обставина, що «п'ятидесятницькі проповідницькі кадри в більшості областей по своєму риторичному розвитку та організаційним здібностям стоять вище проповідницьких сил євангельських християн та баптистів, в результаті чого останні нічого не можуть протиставити діяльності сектантів п'ятидесятників» [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 51 зв.]. А другою і найголовнішою причиною, на думку міністра МДБ, було те, що особи, які підписали угоду про об'єднання від України (Д. Пономарчук та П. Бідаш) «слабко її реалізують». Для усунення першої причини провалу С. Савченко розпорядився провести арешти активних п'ятидесятницьких проповідників, що заважають процесу об'єднання, а для ліквідації другої – запропонував через агентуру виявити весь «підпільний» керівний склад п'ятидесятників та взяти його в активну оперативну розробку [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 52]. Зважаючи на пропозицію С. Савченка, органи МДБ УРСР поновили реалізацію централізованої агентурної справи «Пророки», в ході якої обласні управління МДБ заарештували 30 п'ятидесятницьких проповідників, що заважали об'єднаним процесам ХЄВ із ВРЄХБ, а 36 із них схилили до агентурної співпраці з органами МДБ. Використовуючи їх та ще 70 агентів, співробітники органів МДБ УРСР розпочали активну розробку п'ятидесятницького керівництва [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 173].

У рамках реалізації агентурної справи «Пророки», голова РСРК УРСР П. Вільховий викликав до себе на аудієнцію Д. Пономарчука і «порадив йому долучитися до активної роботи по злиттю сект», попередивши про можливі негативні наслідки у разі його відмови

.....
[ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 92]. Щоб Д. Пономарчук швидше долучився до об'єднавчої роботи та більш охоче її виконував, П. Вільховий одночасно «порадив уповноваженому секти ЄХ та Б по Україні ст. (старшому – Авт.) пресвітеру Андрееву запросити Пономарчука на постійне проживання до Києва, надавши йому місце свого помічника» з окладом 2.000 руб. на місяць [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 93], [Бойко, В., 2005 : 7]. Беручи до уваги таку «щедру» пропозицію О. Андреева, Д. Пономарчук став «змінювати свою лінію поведінки, стаючи на позиції беззаперечного виконання усіх пунктів угоди про злиття сект» [ЦДАВО Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 4. Арк. 93]. Унаслідок таких дій Д. Пономарчука та частини п'ятидесятницького керівництва, яке стало його підтримувати (І. Панько та І. Кузьменко), ще 122 общини ХЄВ із загальною кількістю 7.500 чол. приєдналися до ВРЄХБ, що за даними республіканського уповноваженого УРСР П. Вільхового по відношенню «до загальної кількості членів ЄХБ складало 12 відсотків, тобто одного «хєва» (п'ятидесятника – Авт.) в середньому оточує десять євангельських християн-баптистів», що за думкою того ж П. Вільхового давало баптистам реальні шанси «перевиховати» п'ятидесятників [ЦДАВО. Ф 4648. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 21].

Іншу половину п'ятидесятників, що не підтримала Д. Пономарчука та не забажала вливатися до ВРЄХБ і реєструватися в одному союзі із баптистами (звідси і їх назва – «нереєстровані п'ятидесятники»), очолив П. Бідаш. За це він, з подачі П. Вільхового, був позбавлений сану єпископа та призначений помічником пресвітера П'ятихатської общини ВРЄХБ [ЦДАВО. Ф. 4648. Оп. 4. Спр. 15. Арк. 21]. Але такі дії з боку органів влади лише підвищили авторитет П. Бідаша в очах нереєстрованих п'ятидесятників, у результаті чого саме П. Бідаш та його найближче оточення, стали об'єктом розробки, поновленої органами МДБ УРСР централізованої агентурної справи «Пророки».

Метою агентурної справи відтепер ставало завдання виявити усіх керівників нереєстрованих п'ятидесятників та організувати вступ очолених ними общин до складу ВРЄХБ. Як вже вказувалося вище, для її проведення задіяно більше 100 агентів МДБ УРСР із числа п'ятидесятницького активу, але основна роль у її реалізації відведена Марину Серафіму Івановичу, який був колишнім проповідником московської общини ХЄВ, що увійшла до складу ВРЄХБ [ГДА СБУ Ф. 16. Оп. 1. Спр. 572. Арк. 173 зв.]. С. Марін мав дві судимості (розтрата держмайна та контрреволюційна діяльність) та був виключений у 1944 р. із складу общини за перелюб [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 29, 30, 125]. Ці сторінки своєї біографії С. Марін старанно приховував від одновірців. Як стверджував сам С. Марін, він за власною ініціативою прибув у 1946 р. до м. Києва, де за допомогою агента НКДБ-МДБ УРСР В. Рудавського («Янек»), який був пресвітером Київської общини ХЄВ, швидко налагодив контакти з керівництвом нереєстрованих п'ятидесятників Київської області в обличчі І. Левчука, В. Бойко та В. Білиха. Через них С. Марину вдалося вийти на керівників колишнього Всеукраїнського союзу ХЄВ – єпископів П. Бідаша, М. Бута та П. Шокало [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 169]. Оманом та маніпуляціями С. Марину та іншим агентам НКДБ-МДБ вдалося переконати керівництво колишнього Всеукраїнського союзу ХЄВ, що для того, щоб вберегтись від репресій з боку органів держбезпеки, їм треба домовитись з лідерами п'ятидесятницьких союзів ЦХВЄ та БЦП (які також не хотіли об'єднуватись із ВРЄХБ) про об'єднання з ними в один та подати до РСРК клопотання про реєстрацію цього союзу окремо від ВРЄХБ. Як зазначав єпископ Криворізької єпархії ХЄВ П. Шокало: «По суті план С. Маріна зводився до того, щоб нелегальним шляхом сколотити підпільну секту, після чого пред'явити ВРЄХБ та уряду вимоги на її оформлення» [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 203]. Із завірянь С. Маріна виходило, що радянська влада піде на поступки щодо цього питання і зареєструє союз, оскільки врешті решт «уряд зрозуміє, що йому краще мати справу з легальною сектою, чим з нелегальною і погодиться на її реєстрацію» [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 203]. Отримавши згоду на участь у реалізації свого плану від керівників Всеукраїнського союзу ХЄВ, С. Марин відвідав західні області України, де, зустрівшись з керівниками ЦХВЄ Західної України (П. Ільчуком та А. Никитчуком) та БЦП (Ш. Циганюком та І. Воробцем), переконав їх також брати участь у реалізації цього плану [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 169]. За планом С. Маріна виходило, що керівники вищеназваних п'ятидесятницьких союзів повинні зібратися 16.03.1948 р. у м. Кам'янське (Дніпропетровської області) на таємну нараду. На цій нараді вони мають вирішити питання про створення єдиного п'ятидесятницького союзу для усіх нереєстрованих п'ятидесятників СРСР, обрати його керівництво, написати устав організації та скласти клопотання до РСРК з проханням зареєструвати цей союз окремо від ВРЄХБ [ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т.1. Арк. 203]. Але все вийшло інакше, ніж це підносив С. Марин у своєму плані. Зібравшись на нараду в м. Кам'янському 16 керівників п'ятидесятницького руху СРСР були відразу заарештовані органами МДБ, як кажуть, «на гарячому» [ЦДАГО Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58286. т. 8. Арк. 1-3]. Як вказувалося у звітній

документації обласного управління МДБ УРСР в Дніпропетровській області, співробітники якого безпосередньо проводили сам арешт єпископів ХЄВ, арешт керівництва нереєстрованих п'ятидесятників відбувся як основна фаза реалізації централізованої агентурної справи «Пророки» [ДА СБУ м. Дніпро Ф. 8(Р). Спр. 3. т.3. Арк. 220]. З аналізу учбово-оперативної документації радянських спецслужб встановлено, що метод оперативної роботи, який використали співробітники НКДБ-МДБ для арешту п'ятидесятницького активу в Кам'янському, називався на професіональній мові чекістів «провокація». Він передбачав створення, за наявності сприятливих обставин (тобто наявності у об'єкта розробки потенційного бажання порушити закон), певних умов, які допомагали спровокувати (тобто вивести це бажання із потенційної форми в явну) об'єкта розробки на порушення цього закону. Внаслідок чого об'єкт заарештовувався прямо на місці злочину [ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 225. Арк. 21]. Використання такого методу оперативної роботи було суворо заборонено керівництвом радянських спецслужб, бо виходило, що при його застосуванні співробітники держбезпеки опосередковано (через своїх агентів) провокували об'єкт розробки (радянських громадян) на скоєння злочину, що не припустимо з етичних міркувань. Але, як видно у випадку з керівництвом нереєстрованих п'ятидесятників, бажання їх заарештувати виявилось сильнішим від прагнення зберегти при цьому честь мундиру.

Після арешту очільників п'ятидесятницьких союзів, почалися арешти пресвітерів нереєстрованих п'ятидесятницьких общин на місцях. У період з 1948 до 1953 рр. органами МДБ ліквідовано чотири «підпільні антирадянські сектантські центри» п'ятидесятницького руху в УРСР, які діяли на території Кам'янець-Подільської, Волинської, Житомирської та Київської областей України. Унаслідок їх ліквідації заарештовано близько 50 чоловік «сектантського активу» [ГДА СБУ Ф. 1. Оп.1. Спр. 1102. Арк. 39, 109, 111, 137]. Залишившись без керівництва, більша частина п'ятидесятницьких общин, щоб вберегтися від розпуску або репресій з боку НКДБ-МДБ, вирішила увійти до складу легальних общин ВРЄХБ. Менша частина із них вирішила залишитись на нелегальному положенні та займатися релігійною діяльністю без реєстрації. За офіційною статистикою, поширеною РСРК СРСР, на початок 1950-х рр. до ВРЄХБ влилося 365 общин ХЄВ загальною кількістю 17 660 осіб, а за межами об'єднання залишилося 305 общин із загальною кількістю 8 527 членів, що складало 32 % від їх загальної кількості у всьому СРСР [Історія релігії в Україні, 2007 : 160, 161].

Висновки. Отже, в період пізнього сталінізму п'ятидесятницькі релігійні союзи України, як і в довоєнні роки, залишались об'єктом оперативної розробки радянських спецслужб. Причиною цього слугували особливості п'ятидесятницького віровчення, «містицизм» («духовне» хрещення і глоссоалії) та пацифізм, які аж ніяк не вписувались в атеїстично-раціоналістичну псевдонаукову марксистсько-ленінську модель «ідеального» комуністичного суспільства. Зважаючи на зміну парадигми державно-церковних відносин у СРСР, викликану Другою світовою війною, органи НКДБ-МДБ також змушені змінити методи своєї роботи в релігійній сфері, зокрема й по відношенню до п'ятидесятників. Не маючи можливості в умовах легалізації релігії в СРСР ліквідувати відроджені за часів німецької окупації релігійні союзи п'ятидесятників адміністративно-оперативним шляхом, органи НКДБ-МДБ пішли на хитрість і вирішили ліквідувати їх шляхом приєднання до підконтрольного радянським спецслужбам євангельсько-баптистського союзу ВРЄХБ. Для реалізації цього плану радянські органи держбезпеки протягом восьми років використовували різні агентурно-оперативні комбінації та прийоми (зокрема, заборонені їх же власним керівництвом, як-от метод «провокація») оперативної роботи, поєднані з відвертими репресивними заходами (масштабними операціями), спрямованими на корегування релігійної палітри України та приєднання п'ятидесятників до складу ВРЄХБ. Однак усі вони виявились недостатніми, тому що призвели до повного об'єднання п'ятидесятників з баптистами. Ця обставина дозволила керівникам нереєстрованих п'ятидесятників, після смерті Й. Сталіна та звільнення їх з таборів, продовжити роботу над створенням власного союзу та його реєстрацією в органах радянської влади окремо від ВРЄХБ.

Подяка. Висловлюю щирі вдячності працівникам архівних установ за сприяння у підготовці статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та / або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бабенко, Л. (2018). Протестантські конфесії в оперативних розробках радянських органів державної безпеки (1940–1950-ті рр.). *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. Вип. 28. Частина I*, С. 348–366.

Бажан, О. & Данилюк, Ю. (2000а). *Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр.* [НАН України; Інститут історії України;

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Київ: Інститут історії України НАНУ, 329 с.

Бажан, О. & Данилюк, Ю. (2000b). *Опозиція в Україні*. Київ: Рідний край, 616 с.

Бажан, О. (1995). Розділяючи на «чистих» і «нечистих». *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Вип. 1/2 (2/3). С. 218-234.

Бажан, О. (1998). *Опозиційний рух в Україні в 50 – 80-х рр. у світлі архівно-слідчих справ*. Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання: збірник наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.; [Український держ. НДІ архівної справи і документознавства; Державний архів Служби Безпеки України]. Київ, С. 56-60.

Бойко, В. (2005). *Дух Святой научит вас всему*. Киев, 67 с.

Веденеев, Д. (2016b). *Атеисты в мундирах: Советские спецслужбы и религиозная сфера Украины*. Москва: Алгоритм, 496 с.

Веденеев, Д. & Лисенко, О. (2012). Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). *Український історичний журнал*. Вип. 4, С. 104–126.

Веденеев, Д. (2016a). Документи радянських спецслужб щодо зовнішніх контактів українського екзархату Руської Православної Церкви у 1950-х роках. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Вип. 4., С. 18-27.

Висовень, О. (2014). Каральні заходи радянського тоталітарного режиму проти євангельських християн-баптистів УРСР (друга половина XX ст.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Вип. 2 (43), С. 457-468.

Висовень, О. (2017). Агентурно-оперативна та профілактична робота органів МДБ-КДБ УРСР щодо громади євангельських християн-баптистів (друга половина XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*. Вип. 53, С. 123-129.

ГДА СБУ – Галузевий державний архів СБУ.

Грушова, Т. (2000). *Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (1920–1991 рр.): дис. ... канд. іст. наук* / Запор. держ. ун-т. Запоріжжя, 216 с.;

ДА СБУ м. Дніпро – Державний архів СБУ м. Дніпро;

ДА СБУ м. Одеса – Державний архів СБУ м. Одеса;

Данилова, І. (2010). *Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945–1955 рр.): структура, діяльність та стосунки із владою: дис. ... канд. іст. наук* / Він. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 230 с.

Історія релігії в Україні. В 10 т. Том 6. Пізній протестантизм (2007) / [за ред. П. Л. Яроцького]. Київ – Дрогобич: Коло, 630 с.

Крючков, Г. (2008). *Великое пробуждение XX столетия*. Москва: Христианин МСЦ ЕХБ, 512 с.

Пагіря, О. (2014). Ліквідація радянськими органами державної безпеки греко-католицької церкви у Закарпатті (1945–1949 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, Вип. 2(43), С. 469-503.

ЦДАВО – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГО – Центральний державний архів громадських об'єднань України.

Александр Коротаев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара
аспирант (Украина)

Пятидесятнические религиозные союзы Украины как объект оперативной разработки органов НКГБ-МГБ во времена позднего сталинизма (1944–1953)

Аннотация. Цель статьи – проанализировать содержание агентурно-оперативной работы советских спецслужб, которую они проводили в среде пятидесятников Украины во времена позднего сталинизма (1944–1953). **Методология исследования** основывается на сочетании общенаучных (анализ и синтез, метод индуктивной и дедуктивной логики) и специально-исторических (историко-логический и системно-структурный) методов.

Научная новизна исследования заключается в попытке автора на основе малоизвестных или таких, которые впервые вводятся в научный оборот, документов о работе антирелигиозных подразделений органов НКГБ-МГБ осветить содержание проводимой ими работы в среде пятидесятников Украины во времена позднего сталинизма (1944–1953).

Выводы. В период позднего сталинизма пятидесятнические религиозные союзы Украины, как и в довоенные годы, оставались объектом оперативной разработки советских спецслужб. Причиной этого послужили особенности пятидесятнического вероучения, «мистицизм» («духовное» крещения и глоссолалии) и пацифизм, которые никак не вписывались в атеистически-рационалистическую псевдонаучную марксистско-ленинскую модель «идеального» коммунистического общества. Учитывая смену парадигмы

государственно-церковных отношений в СССР, вызванную Второй мировой войной, органы НКГБ-МГБ были также вынуждены изменить методы своей работы в религиозной сфере, в том числе и по отношению к пятидесятникам. Не имея возможности в условиях легализации религии в СССР ликвидировать административно-оперативным путем возрожденные во времена немецкой оккупации религиозные союзы пятидесятников, органы НКГБ-МГБ пошли на хитрость и решили ликвидировать их путем присоединения к подконтрольному советским спецслужбам евангельско-баптистскому союзу ВСЕХБ. Для реализации этого плана советские органы госбезопасности в течение восьми лет использовали различные агентурно-оперативные комбинации в сочетании с откровенными репрессивными мерами (по сути – масштабными операциями), направленными на корректировку религиозной палитры Украины и присоединения пятидесятников к составу ВСЕХБ. Однако все они оказались недостаточными, так как привели к полному объединению пятидесятников с баптистами. Это обстоятельство позволило руководителям нерегистрированных пятидесятников, после смерти И. Сталина и освобождения их из лагерей, продолжить работу над созданием собственного союза и над его регистрацией в органах советской власти отдельно от ВСЕХБ.

Ключевые слова: пятидесятники, Всесоюзный совет евангельских христиан-баптистов, НКГБ-МГБ, репрессии, послевоенный период, секретный агент, епископ.

Oleksandr O. Korotaiev

Oles Honchar Dnipro National University
Postgraduate Student (Ukraine)

Pentecostal religious unions of Ukraine as an object of the intelligence work of the NKGB-MGB bodies during the late Stalinism (1944-1953)

Abstract. *The aim of the study is to analyze the content of the intelligence work of the Soviet special services, which they carried out among the Pentecostals of Ukraine during the period of late Stalinism (1944-1953). Research methodology is based on a combination of general scientific (analysis and synthesis, the method of inductive and deductive logic) and special historical (historical-logical and system-structural) methods. The scientific novelty of the research lies in the author's attempt, on the basis of little-known or those that are first introduced into scientific circulation, documents on the work of anti-religious divisions of the NKGB-MGB to highlight the content of their work among the Pentecostals of Ukraine during the late Stalinism (1944-1953). Conclusions. In the period of late Stalinism, Pentecostal religious unions in Ukraine, as in the pre-war years, remained the object of the intelligence work of the Soviet special services. The reason for this was the peculiarities of the Pentecostal doctrine ("mysticism", "spiritual" baptism and glossolalia) and pacifism, which did not fit into the atheist-rationalistic pseudoscientific Marxist-Leninist model of the "ideal" communist society. Given the change in the paradigm of state-church relations in the USSR caused by the Second World War, the NKGB-MGB bodies were also forced to change their methods of work in the religious sphere, including in relation to Pentecostals. Unable to liquidate the Pentecostal religious unions revived during the German occupation in an administrative-operational way, under the conditions of the legalization of religion in the USSR, the NKGB-MGB authorities went for a trick and decided to liquidate them by joining them to the All-Union Council of Evangelical Christians and Baptists (hereinafter ACECB), controlled by the Soviet special services. For the implementation of this plan, the Soviet state security organs for eight years used various agent-intelligence combinations in conjunction with outright repressive measures (in fact, large-scale operations) aimed at adjusting the religious palette of Ukraine and joining the Pentecostals to the ACECB. However, they all proved to be insufficient, as they led to the complete union of the Pentecostals with the Baptists. This circumstance allowed the leaders of unregistered Pentecostals, after the death of J. Stalin and their release from the camps, to continue to petition the Soviet authorities to register their union separately from the ACECB.*

Key words: Pentecostals, All-Union Council of Evangelical Christians and Baptists, NKGB-MGB, repression, post-war period, secret agent, bishop.

References:

Babenko, L. (2018). Protestantsjki konfesiji v operativnykh rozrobkakh radjansjkykh orghaniv derzhavnoji bezpeky (1940–1950-ti rr.) [Protestant denominations in the intelligence developments of the Soviet state security agencies (1940s – 1950s)]. *Istoriya religij v Ukrajinі: Naukovyj shhorichnyk – History of Religions in Ukraine: Scientific Yearbook*. 2018. Vyp. 28. Chastyna I. P. 348-366. [in Ukrainian].

- Bazhan, O. & Danyljuk, Ju.** (2000a). *Vyprobuvannja viroju: Borotjba za realizaciju prav i svobod virujuchykh v Ukrajinі v drugij polovyni 1950-kh – 1980-ti rr* [The Test of Faith: The Struggle for the Realization of the Rights and Freedoms of Believers in Ukraine in the Second Half of the 1950s and 1980s]. [NAN Ukrajinі; Instytut istoriji Ukrajinі; Gholovna redakciyna koleghija naukovodokumentalnoji seriji knygh "Reabilitovani istorijeju"]. Kyjiv: Instytut istoriji Ukrajinі NANU, 329 p. [in Ukrainian].
- Bazhan, O. & Danyljuk, Ju.** (2000b). *Opozycja v Ukrajinі* [Opposition in Ukraine]. Kyjiv: Ridnyj kraj. 616 p. [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (1995). Rozdiljajuchy na «chystykh» i «nechystykh» [Dividing into "clean" and "unclean"]. *Z arkhiviv VUCHK-GhPU-NKVD-KGB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB. Vyp. 1/2 (2/3)*, P. 218-234. [in Ukrainian].
- Bazhan, O.** (1998). *Opozycijnij rukh v Ukrajinі v 50 – 80-kh rr. u svitli arkhivno-slidchykh sprav* [The opposition movement in Ukraine in the 1950's and 1980's in the light of criminal archival cases]. *Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: Naukovo-metodychni aspekty vykorystannja: zbirnyk nauk. pracj / Red. kol. R. Ja. Pyrygh (gholova) ta in.; [Ukrajinsjkyj derzh. NDI arkhivnoji spravy i dokumentoznavstva; Derzhavnyj arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrajinі]*. Kyjiv, P. 56-60. [in Ukrainian].
- Boyko, V.** (2005). *Dukh Svyatoy nauchit vas vsemu* [The Holy Spirit will teach you everything]. Kiev, 67 p. [in Russian].
- DA SBU m. Dnipro** – Derzhavnyj arkhiv SBU m. Dnipro [State Archive of Security Service of Ukraine in Dnipro]. [in Ukrainian].
- DA SBU m. Odessa** – Derzhavnyj arkhiv SBU m. Odessa [State Archive of Security Service of Ukraine in Odessa]. [in Ukrainian].
- Danylova, I.** (2010). *Protestantsjki religijnі orhanizaciji v Ukrajinі u povojennyj period (1945-1955 rr.): struktura, dijalnistj ta stosunky iz vladoju* [Protestant religious organizations in Ukraine in the postwar period (1945-1955): structure, activities and relations with the authorities]: *dys. ... kand. ist. nauk / Vin. derzh. ped. un-t im. M. Kocjubynskogho. Vinnycja*, 230 p. [in Ukrainian].
- GDA SBU** – Ghaluzevyj derzhavnyj arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrajinі [Security Service of Ukraine Branch-Wise State Archive]. [in Ukrainian].
- Ghrushova, T.** (2000). *Radjansjka derzhava ta sekta p'jatydesjatnykiv v Ukrajinі (1920-1991 rr.)* [Soviet state and the Pentecostal sect in Ukraine (1920-1991)]: *dys. ... kand. ist. nauk / Zapor. derzh. un-t. Zaporizhzhja*, 216 p. [in Ukrainian].
- Istoriia religii v Ukrajinі**. V 10 t. Tom 5. *Protestantyzm Yarotskyi, P., holov. red.* (2007). [The history of religions in Ukraine at 10 vol. T. 5. The Protestantism]. Kyiv – Drohobych: Kolo, 630 p. [in Ukrainian].
- Kryuchkov, G.** (2008). *Velikoe probuzhdenie XX stoletiya* [The Great Awakening of the 20th Century]. Moskva: Khristianin MSTs YeKhB, 512 p. [in Russian].
- Pahiria, O.** (2014). *Likvidatsiia radianskomy orhanamy derzhavnoi bezpeky hreko-katolytskoi tserkvy u Zakarpatti (1945–1949 rr.)* [The liquidation of the Soviet state security organs of the Greek Catholic Church in Transcarpathia (1945-1949)]. *Z arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB, Vyp. 2(43)*, pp. 469-503. [in Ukrainian].
- TsDAGO** – Centralnij derzhavnyj arkhiv ghromadsjkykh ob'jednanj Ukrajinі [Central State Archives of Public Organizations of Ukraine]. [in Ukrainian].
- TsDAVO** – Centralnij derzhavnyj arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnja Ukrajinі [Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine]. [in Ukrainian].
- Vedeneyev, D.** (2016b). *Ateisty v mundirakh: Sovetskiye spetssluzhby i religioznaya sfera Ukrajinі* [Atheists in uniform: Soviet special services and the religious sphere of Ukraine]. Moscow: Algoritm, 496 p. [in Russian].
- Vjedenjejev, D. & Lysenko, O.** (2012). *Religijnі konfesiji Ukrajinі jak ob'jekt operativnoji rozrobky nimeckjkykh i radjansjkykh spetssluzhb (1943 – 1945 rr.)* [Religious denominations of Ukraine as an object of intelligence development of German and Soviet special services (1943 – 1945)]. *Ukrajinsjkyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal. Vyp. 4*, P. 104-126. [in Ukrainian].
- Vjedenjejev, D.** (2016a). *Dokumenty radjansjkykh spetssluzhb shhodo zovnishnykh kontaktiv ukrajinsjkogho ekzarkhatu Rusjkoji Pravoslavnoji Cerkvy u 1950-kh rokakh* [Documents of Soviet special services on external contacts of the Ukrainian exarchate of the Russian Orthodox Church in the 1950s]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informologhija – Library science. Documentation. Informology. Vyp. 4.*, P. 18-27. [in Ukrainian].
- Vysovenj, O.** (2014). *Karaljni zakhody radjansjkogho totalitarnogho rezhymu proty jevangheljsjkykh khrystyjan-baptystiv URSR (drugha polovyna XX st.)* [Punitive measures of the Soviet totalitarian regime against the Evangelical Baptists of the USSR (second half of the twentieth century)]. *Z arkhiviv VUCHK-GhPU-NKVD-KGB – From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB. Vyp. 2 (43)*, P. 457-468. [in Ukrainian].

Vysovenj, O. (2017). Aghenturno-operatyvna ta profilaktychna robota orghaniv MDB-KDB URSR shhodo ghromady jevangheljsjkykh khrystyjan-baptystiv (drugha polovyna XX st.) [Intelligence and preventive work of the MGB-KGB of the Ukrainian SSR on the community of Evangelical Baptists (second half of the XX century)]. *Etnichna istorija narodiv Jevropy – Ethnic history of the peoples of Europe*. Vyp. 53, P. 123-129. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 23.07.2020 р.
Статтю рекомендовано до друку 10.09.2020 р.